

Professor d'Història de la Filosofia. Universitat de Saragossa

Daniel Innerarity

Polítiques de la identitat*

L'homogeneïtat cultural no passa de ser, avui dia, una ficció, una il·lusió. La fragmentació –tret d'algunes excepcions– és la característica més evident del nostre entorn més proper i de pràcticament el món sencer. Diu l'autor: «Hi ha nacions que no coincideixen amb estats i estats que alberguen diverses nacions». En aquest escenari real, certament es fa difícil presentar o representar la identitat com a totalitat harmònica o concebre el món com si fos un mosaic de cultures impermeables. Es tracta d'imatges plenament superades. La concepció d'una simplicitat uniforme no és vàlida i ha donat pas, en tot cas, a la complexitat de la juxtaposició de comunitats i de formes de vida diferents. Això té implicacions de tot tipus i de consideracions molt diverses. El llenguatge n'és un. Sovint encara fem ús de conceptes –i de les derivacions ideològiques consegüents que inevitablement impliquen– que ja no ens serveixen o que ja no són útils per definir una realitat plural i, sobretot, amalgamada. L'expressió *societat multicultural*, un eufemisme segons assegura Innerarity, és un exemple de la dificultat actual de trobar conceptes apropiats.

L'expressió *societat multicultural* és un eufemisme per indicar que estem fets un embolic. Les societats han perdut l'homogeneïtat innocent de què s'havien revestit en altres èpoques i que de vegades els havia fet ignorar injustament les seves diferències. El paisatge polític actual presenta una topografia molt com-

* Traducció de l'article «Políticas de la Identidad», publicat per la Cátedra de Ciencias Sociales, Morales y Políticas de la Universidad Católica San Antonio al llibre de diversos autors que porta per títol *Nación y libertad* (Murcia, 2005)

plicada. L'antropòleg americà Clifford Geertz va sintetitzar recentment aquesta situació en la idea que els països no són nacions i les cultures no són sistemes de vida compartits. Hi ha nacions que no coincideixen amb estats i estats que alberguen diverses nacions. Avui dia hi ha molt pocs països que coincideixin plenament amb comunitats homogènies: el Japó, Noruega, potser l'Uruguai –si prescindim dels italians que hi viuen–, i potser Nova Zelanda –si deixem de banda els maoris–, encara que potser és prescindir massa si tenim en compte que estem parlant d'éssers humans. Al mateix temps, les cultures estan marcades per desacords profunds i s'enfronten a una sèrie de conflictes que disten molt de la idea d'una civilització unitària i harmònica agrupada entorn d'uns valors pacíficament compartits.

La fragmentació del món converteix en una quimera la representació de la identitat com una totalitat harmònica i sense dissonàncies, amb una territorialitat compacta i unes tradicions assegurades. La concepció del món a la manera d'un mosaic de cultures independents és tan irreal com la idea d'una divisió clara del món segons la mostra regular dels estats nacionals. Aquestes dues imatges són falses pel mateix motiu: els elements que formen el món no són ni compactes ni homogenis. Tan bon punt els examinem amb deteniment, s'esvaeix la primera impressió de simplicitat uniforme. És una il·lusió pensar que el món es compon d'unitats similars, com si es tractés de peces d'un trencaclosques. La juxtaposició de diferents formes de vida i de comunitats que no poden tractar-se uniformement és una característica irrenunciable de la cultura contemporània.

Cal un canvi de vocabulari per fer visible aquesta complexitat. La política s'exhaureix freqüentment en l'ús essencialista de conceptes anquilosats o en derivacions ideològiques a partir de premisses rígides. Voldríem entendre les peculiaritats del nostre temps, però ens ho impedeix un llenguatge i uns models inservibles. Els conceptes de què disposem per descriure i qualificar no són apropiats per al món plural, amalgamat, irregular, canviant i discontinu on vivim. Es tracta d'un món que no es pot descriure adequadament com una classificació de pobles, com un sistema d'estats, com un catàleg de cultures o una tipologia de formes de govern. En l'antropologia cultural aquest problema es detecta amb una claredat especial, ja que bona part de les investigacions etnològiques sobre les quals s'ha configurat una identitat ideal es van dur a terme en petites illes o reserves on no hi havia ruptures culturals i els límits eren fàcils d'establir, on resultava plausible la idea que les parts s'integressin còmodament

en una totalitat determinada. Les estepes i els oasis, els argonautes del Pacífic occidental, els habitants del bosc, la muntanya o el desert actualment no serveixen de model ni per entendre ni per actuar políticament.

Aquesta circumstància introdueix noves perplexitats. Sabem com equilibrar relativament bé –encara que no sempre ho aconseguim– les diferències en relació amb el poder, el benestar o els recursos econòmics. També coneixem les possibilitats d'acomodar, reconciliar, controlar o reprimir els interessos materials i fins i tot els conflictes ideològics. Però estem perplexos davant les confrontacions socials que s'articulen sobre conceptes com l'autenticitat, des de sentiments de pertinença, conflictes de lleialtat. Sovint aquests problemes perduren i donen lloc a una irritació penosa, sense que sapiguem com entendre'ls, fer-hi front o treure'ns-els de sobre. És per això que l'atenció pública està particularment sorpresa davant aquest tipus de conflictes, que probablement són els protagonistes del futur immediat, més complexos que d'altres de solució relativament fàcil.

El món d'avui es caracteritza per la paradoxa segons la qual una globalització creixent va acompanyada de noves diferenciacions i hi ha un nombre més alt de relacions entre un nombre més alt d'elements. El cosmopolitisme i la particularitat no estan oposats, sinó que més aviat es complementen i s'enforteixen mútuament. En esvair-se el miratge d'una classificació simple del món –que va tenir l'expressió geopolítica més eloqüent en els blocs ideològics i militars– ens trobem de nou en una era de diferències entrelaçades. Tot el que pugui sorgir des d'una perspectiva d'unitat i identitat ho farà a partir de la diferència i estarà generat per aquesta. Alhora, però, la diferència no té per què ser entesa com la negació del semblant, com el seu contrari. L'imperatiu d'homogeneïtzació i la insistència obstinada en la peculiaritat pròpia viuen de la mateixa il·lusió d'un món simple i manejable, protegit davant les eventualitats de l'esdevenir històric.

Es troben a faltar noves maneres de pensar i d'organitzar la realitat que no estiguin seduïdes per arquitectures que després resulten inhabitables, però que tampoc renunciïn a sintetitzar i organitzar la diversitat. Necessitem estratègies per sortir-nos-en amb peculiaritats, individualitats, excepcions, discontinuïtats, contrastos i singularitats que estiguin en consonància amb el que Charles Taylor ha anomenat *deep diversity*, la pluralitat de pertinences, adscripcions i maneres de ser que caracteritza les nostres societats. Ens cal una nova política

que no vegi l'afirmació ètnica, religiosa o lingüística com una irracionalitat arcaica que s'hagi de reprimir o superar; una política que no consideri aquest tipus d'expressions col·lectives com una bogeria menyspreable, sinó com una realitat que s'ha de tenir en compte, que cal moderar i que s'ha de fomentar perquè no s'estanqui i acabi adoptant una forma reactiva.

Les diferències, però, no desapareixeran amb la globalització. No podem partir de la idea que l'ordre veritable i la unitat es troben ocults sota una superfície artificial i enganyosa que n'hi hauria prou de trencar per recuperar-ne l'armadura. El que tenim és més aviat un camp inabastable de diferències i relacions. L'abstracció d'allò particular no és l'única manera de fer una teoria, cal organitzar una societat de manera que no se'n neutralitzi la diversitat dels components.

Tot això representa una crítica de les formes de pensar que redueixen les coses a la uniformitat, l'homogeneïtat i el consens. El vocabulari de la descripció i l'anàlisi cultural s'ha d'ampliar perquè hi tinguin lloc les irregularitats, l'excepció i el desacord. En el terreny polític, per exemple, no es tracta tant d'obessionar-se per aconseguir un consens com d'apanyar-se per viure sense, o si més no amb un consens que sol ser parcial, fràgil i que s'ha de poder revisar.

Amb tot això no estic defensant un relativisme banal, com tantes vegades es critica des de posicions que pretenen immunitzar-se davant el poder de la diferència. L'organització respectuosa de les diferències implica una disposició a deixar-se interpel·lar per altres punts de vista, cosa que resulta molt contrària a la conservació obstinada de la peculiaritat pròpia. Es tracta d'entendre un punt que va advertir Geertz en assenyalar que parlar amb altres també significa escoltar, i que quan escoltem pràcticament res del que havíem de dir queda incòmode.

Els territoris sempre han estat objecte de passió, un motiu essencial de discòrdia entre els homes. Aquesta continuïtat, però, no ens pot fer oblidar els canvis profunds que han tingut lloc en la significació política de l'espai. Lluitar per un tros de terra pot ser, en diferents moments de la història, un fet grandios, una pèrdua de temps o una estupidesa. I la manera de fer-ho pot constituir una resistència raonable o una brutalitat, pot ser intel·ligent o maldestra, depenent sobretot de si s'ha entès adequadament el que significa la geografia per als homes a cada moment.

Encara que s'afirmi amb to solemne el principi de territorialitat, actual-

ment l'espai polític està marcat per una gran incertesa. Els circuits financers, els intercanvis comercials, la difusió d'ones i imatges, la migració de persones i les solidaritats religioses, culturals o lingüístiques semblen pesar més que mai en la cartografia fràgil del món. Probablement sigui exagerat parlar de la fi dels territoris, però no hi ha cap dubte que la gravetat de l'espai nacional ha cedit el pas a una territorialitat difusa, ambigua i versàtil. Les polítiques econòmiques, socials o de seguretat s'elaboren cada cop més en referència amb realitats territorials múltiples i fluctuants. L'Estat servia per al que hi ha; els nous territoris serveixen a allò que es mou, per governar enmig de processos.

Pot ser que aquesta novetat mal assimilada sigui l'explicació a la persistència de conflictes que no es resolen a causa de l'enquistament de models naturalistes inservibles. La concepció naturalista del territori oblida la seva condició d'artifici social i és incapaç de pensar una altra configuració de l'espai. Per aquest motiu considero tan necessari avui dia insistir en la pluralitat dels modes de territorialitat, encara que això ens obligui a pensar fora de la lògica tradicional, al marge de conceptes com *competència*, *frontera* o *integritat territorial*.

La història del territori és força capriciosa. El territori no és una dada objectiva, sinó un artifici. El seu ús com a instrument d'acció política té una història i és el resultat d'un conjunt d'invençons, per això té una significació diversa en les diferents cultures. El territori no és una finalitat en si, sinó que més aviat està al servei de determinades finalitats. Algunes vegades apareix com quelcom sòlid i resistent, però d'altres es revela fràgil i incert. Encara que s'invoqui com a fonament incontrovertible dels estats, a ningú no se li escapa la seva inadaptació a les noves situacions de l'economia: està desbordat pels fluxos transnacionals, marginat per la sofisticació de les tècniques de comunicació, i és impotent per ordenar la proliferació contemporània de les reivindicacions d'identitat.

La filosofia política moderna ha estat força marcada per la mecànica de Galileu i la geometria d'Euclides, traduïdes a la cartografia per Hobbes, el teòric de l'Estat nacional que va configurar de manera intel·ligible l'ordre de les comunitats humanes, la delimitació de les sobirania i el seu equilibri. Durant gairebé tres segles ha dominat la concepció del territori sorgida d'aquesta lògica després de la Pau de Westfàlia. Suport exclusiu de les comunitats polítiques, senyal essencial de la competència dels estats, instrument eficaç i reconegut de control social i polític, base indiscutible de l'obediència civil, el territori apareix com el

fundador de l'ordre polític modern. La gènesi del control territorial coincideix bàsicament amb la història de l'Estat nacional, amb la competència territorial que proporciona la institucionalització de la frontera amb què dissenya els contorns de la seva sobirania i d'un principi que exclou qualsevol superposició.

El territori és un instrument de seguretat gràcies a la delimitació de la frontera, essencialment diferent del *limes* dels imperis, que era dinàmic i mòbil. L'amenaça es considera allò que, per principi, està situat a l'exterior. La frontera protegeix de l'enemic en la mateixa mesura que el crea; defineix la seguretat alhora que genera una inseguretat paradoxal. El principi de territorialitat pressuposa que el territori es reconegui com a constitutiu de l'ordre, com a principi estructurant de les comunitats polítiques, sense que derivi de cap solidaritat anterior, diferent o que la transcendeixi. Qualsevol altra distribució faria ambigu l'ordre territorial, perquè el despullaria de la seva funció discriminatòria en la definició de les competències jurisdiccionals. Pel fet d'implicar monopoli i exclusivitat, el principi territorial no es presta gaire al compromís, no permet la pertinença simultània a espais diferents.

El principi de territorialitat va viure la seva força en contextos en què s'esperava que superés els particularismes i els costosos efectes d'identitats inestables i mòbils. Però també és cert que la configuració de l'Estat nacional no es va dur a terme de forma natural, ja que en ocasions va irrompre amb una lògica cega que atropellava la diversitat d'històries i cultures, i que anava acompanyada d'un joc complex d'exportacions forçoses i importacions calculades. La difusió del principi de territorialitat no ha consagrat el triomf d'allò universal sobre allò particular o de la modernitat sobre la tradició, sinó que simplement ha donat l'aspecte de principi universal a una particularitat triomfant. Per aquest motiu, el malestar que es fa palès en diversos conflictes d'identitat no es pot reduir al ressentiment davant els efectes de la mundialització, a l'expectativa decebuda que discorre en contra del «sentit de la història»; reflecteix una resistència a les identitats forçades i a les pertinences programades que acaba aflorant de diverses maneres, moltes vegades gràcies a disfuncionalitats determinades que manifesten una lògica irrespectuosa i pràcticament insostenible.

Precisament ara l'escena mundial inclou un conjunt d'estratègies polítiques, econòmiques i socials que contradiuen el principi de territorialitat. Les lògiques de la mobilitat s'imposen en general sobre les de territorialització. L'efecte de la mundialització confereix una mobilitat inèdita als agents socials:

no solament els emancipa del marc territorial i posa a la seva disposició múltiples recursos per escapar-ne, sinó que suscita estratègies noves que els inciten a transcendir les fronteres i adoptar formes d'identificació múltiple.

I no és solament que l'economia mundial es presti cada cop menys als processos de regulació estatal. Aquestes transformacions afecten allò més profund de la sobirania estatal, que és la seguretat dels seus membres. L'Estat ja no es legitima a partir de la prestació de seguretat que enuncitava Hobbes, perquè aquesta supera la seva competència territorial: la protecció de béns i persones actualment sembla implicar un marc més ampli i global.

La nova seguretat s'interessa més pels fluxos i menys pels límits; a poc a poc, el territori i la frontera de l'altre es converteix en competència pròpia. Les fronteres tradicionals ja no designen els contorns de la sobirania ni permeten distingir el que és interior del que és exterior. Els fluxos migratoris ja no es poden entendre només com el pas d'un territori a un altre. Aquesta confusió d'espais és el resultat inevitable d'una disseminació de la violència que no enquadra bé amb els vells esquemes que s'han estat utilitzant per entendre les relacions internacionals. Molts conflictes ja han fugit de qualsevol intel·ligibilitat territorial.

Hi ha una dissociació creixent entre defensa i territori. El desenvolupament tecnològic en matèria d'armament i seguretat ha fet que les fronteres geogràfiques perdin la seva eficàcia i que alguns objectius territorials siguin obsolets. Al mateix temps, la vulnerabilitat ja no depèn de l'accessibilitat del territori, sinó de les capacitats tècniques de rivalitzar amb la sofisticació dels mitjans de què disposa l'adversari. Ja no es combat tant per territoris com en funció de lògiques noves que obeeixen a una altra sintaxi. La terra ja no és, com succeïa antigament, el principal proveïdor de riqueses. Ara la riquesa procedeix més de la mobilitat que de la fixació.

Ningú no pretén que el territori hagi estat abolit purament i simplement, però aquesta crisi és tan radical que ja no permet considerar-lo un eix del nou ordre internacional. Ens trobem en un escenari més complex definit per noves formes de regionalització, entre xarxes alliberades de les constriccions territorials, alhora que s'està redefinint el paper internacional de l'individu i dels agents socials. D'altra banda, hi ha noves coresponsabilitats multilaterals que han posat en marxa operacions d'intervenció de la comunitat internacional en un territori per raons humanitàries, i així han dissolt en bona mesura la vella prohibició d'ingerència en nom de la solidaritat i de la pau. La solució dels con-

flictes ha d'assajar formes de desterritorialització i inventar procediments més o menys nous d'organització de l'espai polític.

La complexitat d'un món transnacional i amb un ordenament estatal profundament danyat deixa als agents polítics la possibilitat d'actuar d'una manera que no sigui reivindicant el monopoli sobre un territori determinat. És per això que es fa necessari inventar coherències noves en espais múltiples que s'equilibrin entre si en comptes d'inscriure's en una jerarquia freda i constrictiva. Es tracta, en definitiva, de superar les lògiques territorials antagòniques.

No em sembla exagerat afirmar que assistim al naixement d'una nova lògica política. La Unió Europea no ha abolit els territoris nacionals purament i simplement per substituir-los per un territori confederal únic, sinó que ha multiplicat els nivells de territorialitat, variables segons el que està en joc i segons els contextos. Els interessos dels estats no han desaparegut en aquesta geometria variable, però s'han generat espais mòbils que no coincideixen amb les fronteres antigues. Des de Roma fins a Maastricht, el procés de la unitat europea és un veritable laboratori per a la reinvençió de l'espai, que fa possible la pertinença a comunitats múltiples i l'elaboració de polítiques amb extensió variable segons els assumptes de què es tracti. Aquesta transgressió de les lògiques territorials no obeeix a una mera juxtaposició dels estats sobirans ni condueix a la configuració d'una entitat més àmplia que hagi d'adoptar els esquemes tradicionals de la sobirania estatal. El que apareix és un conjunt d'unitats interdependents que s'aglomeren segons graus diversos i que es priven més o menys d'autoritat sense que això s'inverteixi simètricament en una autoritat central, que és el que Ernest Haas ha anomenat la «imbricació regional asimètrica». Aquesta absència de territorialitat principal erosiona l'Estat nacional i introdueix efectes d'interferència en les lògiques territorials convencionals. Des d'aquest punt de vista, la història europea recent evoca un procés de descomposició dels estats nacionals que il·lustra perfectament l'agonia dels territoris, la dissociació de territori i sobirania, i la superposició d'espais concurrents que porten autoritat política. D'aquest declivi se'n van adonar els detractors de Maastricht i per això van apel·lar a una resistència coherent amb l'ordre tradicional dels estats. La seva por podia mancar de tot menys de fonament: mirar de conciliar la construcció europea amb la salvaguarda de les sobiranies tradicionals no és més que un exercici retòric. L'Estat, per definició, no comparteix el seu monopoli ni accepta la idea d'una territorialitat ambigua.

El nou pacte social encara s'ha de definir, però és evident que ja no dona més de si el que va proposar Hobbes i que encara serveix de model als estats: la prestació estatal de seguretat a uns individus que renunciïn a una part essencial de la seva llibertat política. Aquest tractat trobava l'equilibri en el respecte escrupolós dels marcs territorials, però ja no estem en aquell context. Cal una nova captació social del respecte, ara que el món dels individus només obeeix a les regles simples de la sociologia general; els seus comportaments, a penes regulats per una autoritat coactiva, són inestables, volàtils i fugaços, però també s'assenten en el compromís o en l'opinió consentida lliurement. Si aquest joc social es converteix a poc a poc en la base de les relacions mundials, la pau cada cop més dependrà d'un conjunt gairebé infinit de microdecisions, i no es transferirà a l'equilibri abstracte d'una lògica perversa.

L'ordre polític de la modernitat ha seguit un esquema binari, unes delimitacions estrictes que diferenciaven sense ambigüitat l'amic i l'enemic, la competència i la pirateria, el senyor i el súbdit. Bona part dels problemes que plantegen les polítiques de la identitat es deuen al fet que encara treballen amb conceptes que estan condemnats a sucumbir davant la riquesa i el dinamisme de les societats contemporànies. Tot el seguici de paraules que acompanyen la idea de sobirania gairebé no resisteixen una comparació amb la manera d'actuar dels ciutadans. Podem continuar vivint en aquesta esquizofrènia entre les declaracions i les realitats, però és molt més raonable buscar en els canvis socials les oportunitats de l'aprofitament de les quals en depèn la viabilitat de qualsevol projecte polític. No hi ha ningú que estigui completament estalvi d'aquesta reubicació general ni dels malestars que provoca la perplexitat.

La crisi dels models polítics tradicionals exigeix tornar a pensar els estats i la identitat de les comunitats que van voler convertir-se en estats. La meua tesi és que estem en el moment oportú per fer amb les nacions el que Europa va fer amb les religions a l'inici de la modernitat: que el pluralisme d'identitats estigui recollit i racionalitzat pels procediments democràtics. No es tracta de prescindir de les nacions, sinó de conferir-los una nova viabilitat. A ningú no se li hauria de demanar que deixi de ser el que és; únicament se li exigeix que no entengui la seva identitat de manera exclusivista ni la faci valer en contra del pluralisme que caracteritza les nostres societats. Mentre que no poques vegades les identitats s'han obtingut o s'han pretès a costa dels valors democràtics, les circumstàncies polítiques actuals ofereixen la possibilitat d'entendre-les en clau

democràtica. Aquí es produeix la barreja de renúncies i oportunitats que té a veure amb el fet que les noves organitzacions polítiques apuntin en la línia d'una lògica pluralista, descentralitzada i desestatalitzada. L'obsessió uniformadora ha donat pas a una heterogeneïtat més ben articulada, en què el centre perd la seva significació antiga, les constitucions abandonen la seva rigidesa tradicional i s'obren possibilitats d'autoorganització inèdites. En aquest context no és possible modificar la idea d'Estat sense alterar les circumstàncies en què la reivindicació d'estatalitat tenia ple sentit. Ens trobem davant l'oportunitat inèdita de pensar identitats que no siguin excloents, unitats flexibles que no necessitin afirmar-se contra el valor de la diferència. Aquesta possibilitat podem anomenar-la «pluralisme constitucional», una expressió que contraduï l'exclusivisme tradicional de les constitucions polítiques i que pretén incloure la pluralitat interior de les nostres societats.

La primera modernitat estava caracteritzada territorialment per l'Estat nacional. Hi havia una unitat de poble, d'espai i d'Estat. Avui, allò polític s'ha escapat del marc categorial de l'Estat, tant a nivell internacional, regional i local com també per la transformació de la política, que ha posat a escena nous agents, formes i moviments. L'Estat nacional ha esdevingut un agent semisobirà. Bona part de la política dels estats nacionals està encaminada a simular que actuen en un context territorial definit i a dissimular les implicacions i relacions extraterritorials en què estan atrapats. Es tracta d'un joc entre la ficció d'unitat nacional i la realitat de les dependències transnacionals. El problema rau en el fet que simultàniament hi ha jocs en curs del tot diferents, sense que resulti clar quines regles han de valer per a segons quines situacions i decisions. Els agents juguen en espais polítics regionals, nacionals i internacionals, i les seves intencions i decisions s'interfereixen de diverses maneres segons el context i el problema de què es tracti.

Amb la crisi de l'Estat nacional el que s'ha exhaurit no és la política, sinó una determinada forma de política, concretament la que correspon a l'era de la societat delimitada territorialment i integrada políticament. Les modificacions de la política estan exigides per unes transformacions profundes de la societat, caracteritzada per una arquitectura policèntrica. La política té actualment la difícil tasca de transitar de la jerarquia a l'heterarquia, de l'autoritat directa a la connexió comunicativa, de la posició central a la composició policèntrica, del control unilateral a la implicació policontextual.

En aquesta nova situació cada vegada té menys sentit pensar les organitzacions com l'expressió institucional acabada d'una identitat perfectament definida i que s'ha de defensar davant un enemic exterior, contra la pluralitat o la dispersió. Se'ns planteja l'exigència de pensar amb una lògica menys excloent. La unitat de les societats –també de les que s'articulen estatalment– tendeix a relaxar-se; i en aquesta mateixa mesura deixa de tenir sentit la idea de secessió o la tendència uniformadora que els nacionalismes van imitar del pitjor dels estatalismes. Si es consolida la tendència a configurar entramats institucionals més respectuosos amb la pluralitat, es pot aventurar que disminuirà la força reactiva que hi ha a la base de les identitats excloents. La maduresa política consisteix en la superació de les definicions en termes de contraposició. Encara ens falta una idea de com allò propi –també en el xoc i la coexistència contínua amb allò estrany– pot conservar-se i enriquir-se alhora, però crec que les noves identitats apunten en aquesta direcció.

La solució al problema de les noves identitats polítiques implica la desestatalització de la vida pública. Sense una retracció substancial de les tasques de l'Estat a competències nuclears i als béns col·lectius essencials, al meu parer no hi ha la més mínima possibilitat que la política es faci càrrec o governi la complexitat extrema dels processos, els problemes i els projectes socials. No es tracta tant d'una reforma de l'Administració com d'una revisió de les tasques de l'Estat. Crec que ningú no sap encara quina forma prendrà la nova política, quin tipus d'ordre correspon, és desitjable o cal aconseguir en una societat policèntrica, heteràrquica i descentralitzada, ni quines possibilitats hi ha de desenvolupar noves formes de comunicació postestatal, però la transformació exigida no es pot realitzar fora d'aquest context. Avui precisament ens trobem davant un exhauriment de la jerarquia com a principi ordenador de les societats. Amb una estructura diferent no caldria defensar les especificitats de cada un dels elements contra un centre que fos percebut com essencialment controlador.

La idea de pluralisme constitucional no fa més que recollir el fet que vivim governats per lògiques diverses. Seguir defensant la propietat d'una sobirania indivisible és tan absurd com aspirar a aconseguir una sobirania indivisible. Afortunadament, la vida és més poderosa que les seves normes, menys rígida, més favorable al fet que principis diferents comparteixin un mateix espai o que es pugui ser diverses coses al mateix temps.